
‘Laten wij bidden’

Een verkenning van het gebed in de klassiek-gereformeerde kerkdienst

T.T.J. Pleizier

Abstract

What characterizes prayer in worship services in the Reformed tradition? This question is dealt with from a practical-theological point of view using an explorative qualitative method. As opposed to using ‘collect-prayers’, in Reformed worship free prayer is rather common practice. This article studies aspects of content and form of free prayer and presents some of its theological patterns. A brief introduction of the ministry of prayer in the Reformed tradition is followed by an exploration of four aspects of praying in worship services, each illustrated by phrases from actual prayers that were collected for this article: (1) praying as religious speech-act; (2) the congregation between liturgy and everyday life; (3) the paradoxical presence of God; and (4) subjectivity in prayer as framed by the Christian tradition.

‘Bidden in de eredienst vind ik nog niet zo eenvoudig’, zo reageerde een leeftijdsgenoot toen ik hem vroeg of ik voor een artikel over bidden gebruik mocht maken van een opname van een kerkdienst waarin hij was voorgegaan. ‘In de loop van de jaren ben ik mijn gebeden gaan opschrijven, de tijd is veranderd, het moet compacter, het moet korter voor de gemeente’, was de reactie van een oudere collega.¹ Beide uitingen van predikanten, laten iets zien waar het in dit artikel om gaat: bidden in de kerkdienst is voor voorgangers in de liturgie een taak die inspanning vergt en om voortdurende doordenking vraagt. We vragen ons in dit artikel af hoe in feitelijke gebeden tijdens de klassiek-gereformeerde liturgie de voorganger leidinggeeft aan het bidden van de gemeente. Vanwege het verkennende karakter van dit artikel kan volstaan

1 Voor dit artikel is gebruikgemaakt van totaal 12 gebeden uit 6 verschillende kerkdiensten. Ik heb contact gelegd met predikanten uit de classis Alblasserdam; andere collega’s reageerden op een oproep die ik deed via internet (twitter). Mede dankzij hun bereidwilligheid kon dit artikel worden geschreven, waarvoor ik hen zeer erkentelijk ben.

worden met het verzamelen van een beperkte hoeveelheid gegevens. Methodisch valt deze benadering onder de ‘explorerende fase’ van kwalitatief onderzoek.² Alle citaten van gebeden in dit artikel zijn afkomstig uit de gebeden van predikanten uit vier gemeenten in de Protestantse Kerk in Nederland, één Christelijke Gereformeerde Kerk, en één Gereformeerde Kerk vrijgemaakt.³

Ambtelijk bidden in de kerkdienst

In 1988 schreef M.J.G. van der Velden in een artikel in *Theologia Reformata* ook over het gebed. Hij benadrukt daar de *communitas*: in het gebed spreekt de bijeengekomen gemeente. Gemeenteleden hebben inspraak in het bidden en de gebeden die worden uitgesproken in de kerkdienst zijn de gebeden van de gemeente. Over de rol van de voorganger is Van der Velden daarom ook pertinent: ‘de voorganger is daarbij niet meer dan de stem van de gemeenschap, staat in haar dienst.’⁴

In het klassieke formulier voor de bevestiging van predikanten is de dienst van de gebeden de tweede ambtelijke taak van de predikant. Tussen bediening van het Woord en bediening van de sacramenten, wordt genoemd dat het ambt inhoudt om ‘namens de hele gemeente openbaar Gods Naam aan te roepen.’⁵ Zonder dat hier historisch verder te duiden, is het denkbaar dat het formulier hierbij de orde van de dienst volgt: Woord, gebed, sacrament. Het formulier vat de Dienst van de gebeden vooral op als het intercessiegebed. Dit naar vroegchristelijk gebruik, waar de voorbeden tussen preek en eucharistie hun plaats kregen (Justinus Martyr 150-155 en de clementijnse liturgie uit de 3e eeuw).⁶

In de hedendaagse klassiek-gereformeerde kerkdienst spreekt de voorganger op twee momenten in de dienst een gebed uit: (1) het gebed waarin de Heilige Geest wordt aangeroepen in het verband met de lezing van de Schriften

2 Voor de term ‘exploratief’, zie F. Wester, *Strategieën voor kwalitatief onderzoek*, Bussum 1987, 52-57. Voor een compleet uitgewerkte onderzoekscyclus in de praktische theologie, zie T.T.J. Pleizier, *Religious Involvement in Hearing Sermons. A Grounded Theory Study in Empirical Theology and Homiletics*, Delft 2010, 83-154.

3 De gebeden variëren in lengte, tussen 3 en 10 minuten. De gebeden zijn uitgeschreven vanaf de opname van de kerkdienst, waarbij we zo dicht mogelijk bij de liturgische praktijk komen.

4 M.J.G. van der Velden, ‘De kerkdienst als geestelijke oefening’, *Theologia Reformata* 1988, 368 (361-369).

5 *Dienstboek. Een proeve*. Deel II: *Leven – zegen – gemeenschap*, Zoetermeer 2004, 270.

6 Vgl. A.F.N. Lekkerkerker, *Kanttekeningen bij het hervormde dienstboek*. Deel I, ‘s-Gravenhage 1952, 101.

en de prediking en (2) het gebed van dankzegging na de preek, waarin ook de voorbeden hun plaats krijgen.⁷ Beide gebeden omlijsten de Dienst van het Woord. De reactie van G. van der Leeuw valt wel te begrijpen, als hij met nauwelijks ingehouden ergernis noteert dat door deze praktijk het gebed tot een 'satelliet van de preek wordt'.⁸ De hele eredienst is immers gebed, zo betoogt hij; een gedachte die niet vreemd is aan de gereformeerde benadering van de liturgie. Calvijn bijvoorbeeld vatte ook het zingen van de gemeente op als bidden. De psalmen zijn in de gereformeerde kerkdienst gezongen gebeden.⁹ Gebed en liturgie definiëren elkaar.¹⁰ Of dat in de beleving van de samengekomen gemeente ook zo wordt ervaren, is overigens een andere vraag.

Het ambtelijke gebed in de kerkdienst kent globaal twee vormgevingen: een vrije en een vaste vorm. Voor het zogenaamde 'vrije gebed' formuleert de voorganger het gebed in eigen woorden en maakt geen gebruik van vaste gebeden zoals bijvoorbeeld de collectagebeden of de gebeden van de zondag uit een gebeden- of dienstboek. Er is aanleiding te vermoeden dat in de Geneefse liturgie van Calvijn vier gebeden werden uitgesproken. Brienens reconstrueerde deze praktijk door onderscheid te maken tussen twee vaste gebeden: het gebed om schuldbelijdenis en het intercessiegebed; en twee vrije gebeden: de epiclese (voor de opening van de Schrift) en de dankzegging (direct na de preek).¹¹ De dankzegging direct na de preek drukt uit dat 'het horen van het Woord van God als vanzelf leidt tot gebed'.¹² De hedendaagse praktijk van het vrije gebed in de gereformeerde kerkdienst is niet zonder meer terug te voeren op de Reformatie, maar heeft belangrijke invloeden ondergaan van het puritanisme in de 17e en het piëtisme van de 18e eeuw.

Hoewel dit artikel zich concentreert op de praktijk van de 'vrije gebeden', betekent dat niet dat in de hedendaagse gereformeerde kerkdienst vaste gebeden niet meer zouden voorkomen. Naast het gebed des Heren, zijn dat veelal gebeden die hun plaats hebben rond de sacramenten of in bijzondere

7 Vgl. voor een nadere uitwerking verder bijvoorbeeld Hughes Oliphant Old, *Worship. Reformed according to Scripture*, Louisville 2002, 91-109.

8 G. van der Leeuw, *Liturgiek*, Nijkerk 1946, 180.

9 T. Brienens, *De liturgie bij Johannes Calvijn. Zijn publicaties en zijn visies*, Kampen 1987, 194-195. Immink bespreekt in *Het heilige gebeurt* bidden en zingen in hetzelfde hoofdstuk, zie 182-218.

10 Vgl. Marcel Barnard, Johan Cilliers, Cas Wepener, Henry Mbaya, 'Worship/Prayer', in: *Worship in the Network Culture: Liturgical Ritual Studies – Fields and Methods, Concepts and Metaphors* (in press).

11 Brienens, *De liturgie bij Johannes Calvijn*, 185-194.

12 Old, *Worship*, 101.

liturgische gelegenheden, zoals de bevestiging van ambtsdragers of de inzegening van een huwelijk. Buiten deze bijzondere gelegenheden om, heeft het 'vrije gebed' zich in het gereformeerde kerktype ontwikkeld als de gebruikelijke manier van bidden.

Zodra het vrije gebed ter sprake komt, komen meestal ook direct de bezwaren ertegen in beeld. Lekkerkerker stelt dat 'alleen hij zich kan wagen aan het schrijven van nieuwe gebeden die door de oude is heengegaan. Wie afziet van de duizenden die vóór ons hebben gebeden [...] vervalt tot een actualiteit, een schamelheid, die op den duur verveelt.' Hij vreest dat het bidden vaak verworden is tot 'een slordig, onverantwoord bedrijf' en de gemeente 'is overgeleverd aan de ogenblikkelijke invallen van de predikant'.¹³ Van der Velden wijst op de geregelde herhaling van het vaste gebed, dat vertrouwddheid en bekendheid met zich meebrengt en daardoor het meebidden door de gemeente intensiveert.¹⁴ De argumentatie van Van der Velden en Lekkerkerker is op dit punt vooral vanuit de biddende gemeenschap, in heden en verleden. De gemeenschappelijkheid in het bidden is door een vrij geformuleerd gebed niet zonder meer gewaarborgd, omdat de subjectiviteit van de voorganger daarin een grote rol speelt. Bovendien staat de biddende gemeente binnen het verband van de 'duizenden die vóór ons hebben gebeden'. Van der Leeuw ten slotte heeft bezwaren tegen het vrije gebed vanuit de verbinding van het esthetische met het religieuze: 'In het gebed spreekt men tot God, kort, direct. Men houdt geen discours, geen beschouwingen. De Kerk vormde voor haar collectae een eigen stijl, schoon, zakelijk, duidelijk. Niets in het gebed is erger dan breedspakigheid'.¹⁵ Daartegenover brengt Immink de stem van Friedrich Heiler in die het gebed benadert vanuit de persoonlijke, levendige betrekking tot God en als spontane uiting van de menselijke geest. De vaste formuliergebeden worden in dat licht met de nodige argwaan bekeken.¹⁶

Tot slot moet hier nog worden opgemerkt dat niet elk vrij gebed ook een *ex tempore* geformuleerd gebed is. De eigen gekozen woorden door de voorganger kunnen, net als het manuscript van de preek, zorgvuldig overdacht en voorbereid zijn. Toch gaat het bij de preek als 'neues Wort' om de *viva vox*, de levende stem van het evangelie in de tijd van vandaag. Zou het kunnen dat het gebed vraagt om meer duurzaamheid? Een ander verschil is dat de

13 A.F.N. Lekkerkerker, *Kanttekeningen bij het hervormde dienstboek*. Deel 1, 's-Gravenhage 1952, 123.

14 Van der Velden, 'De kerkdienst als geestelijke oefening', 369.

15 G. van der Leeuw, *Liturgiek*, Nijkerk 1946, p. 181.

16 F.G. Immink, *Het Heilige gebeurt. Praktijk, theologie en traditie van de protestantse kerkdienst*, Zoetermeer 2011, 189-191. Zie ook het eerste artikel in dit themanummer.

verkondiging 'script'-gebonden is. Aan de preek ligt een bijbeltekst ten grondslag op een manier zoals dat bij de gebeden niet het geval is. Toch staan gebeden hoe dan ook in verband met de traditie. De religieuze taal in de gebeden weerspiegelt niet alleen de christelijke traditie, maar traditie en openbaring bepalen ook de inhoud van het gebed: hoe God in de gebeden wordt aangesproken en hoe de biddende gemeente zichzelf verstaat. De gemeente is daarnaast ingebed in de bredere traditie van de kerk en gebruikt in haar gebeden de taal, de beelden en de verwijzingen die de kerk de eeuwen door uit de Schrift heeft geput. Zoals er in de kerk een regel van het geloof is (*lex credendi*), zo kan er ook gesproken worden over een *lex orandi*. Het kerkelijk gebed kent een eigen orde.¹⁷

Dit artikel verkent de eigen orde van het bidden in de kerkdienst aan de hand van concrete, vrije gebeden zoals uitgesproken in de kerkdienst. Uit een veelheid van onderwerpen is gekozen om de volgende vier aspecten verder uit te werken: bidden als godsdienstige taalhandeling, de gemeente tussen liturgie en alledag, de paradoxale tegenwoordigheid van God, en de verbinding tussen confessionele traditie en subjectiviteit.

Voorganger en gemeente: bidden als godsdienstige taalhandeling

'Bidden wij samen', 'zullen wij samen bidden', 'laten wij samen bidden'. Deze drie uitdrukkingen waarmee voorgangers het gebed in de kerkdienst introduceren vertonen verschillende performatieve karakteristieken. 'Bidden wij samen' is een vaststelling. Het laat daardoor niet of nauwelijks ruimte voor de deelnemers. Voorganger en gemeente vallen daarin bijna samen. Er wordt benoemd wat er gebeurt, maar ruimte om tot vrije participatie te komen wordt de gemeente in deze zin nauwelijks gegeven. Anders ligt dat bij de vragende vorm: 'zullen wij samen bidden?'. Deze uitdrukking geeft de gemeente wellicht teveel ruimte en is binnen het kader van de liturgie te vrijblijvend. Alsof de christelijke gemeente zou kunnen besluiten om niet te bidden. Er mag verondersteld worden dat de gemeente gekomen is om te bidden. 'Laten wij bidden' houdt hierbij het performatieve midden. Het is een oproep, geen vraag; een uitnodiging, geen vaststelling. Het maakt het gebed tot een gedeelde praktijk van voorganger en gemeente.

Het gebed brengt een eigen activiteit met zich mee, die anders van aard is dan het luisteren naar de preek of het ontvangen van het sacrament. Die eigen aard kan verhelderd worden wanneer we erop letten hoe het (godsdienstig) handelen van de gemeente performatief naar voren komt. Het gaat dan om

17 Immink, *Het Heilige gebeurt*, 194.

uitdrukkingen die de vorm hebben: ‘wij x U’, waarbij x dan staat voor een werkwoord dat het deelnemen van de gemeente aan het gebed uitdrukt:

Wij danken U dat we hier mogen zijn.

Wij begroeten U in ons gebed.

Wij komen voor uw heilig aangezicht.

Wij prijzen U om uw goedheid.

Wij richten onze ogen op U.

Wij hebben onze gedachten laten gaan over uw Woord.

Ook als deze structuur in gebeden soms in kortere (‘schenk ons’) of uitgebreider (‘het is ons verlangen dat U’) vorm voorkomt, gaat het om een combinatie van een werkwoord, een aanspraak van God en een vorm van de eerste persoon pluralis (wij, ons). Het gemeenschappelijke gebed kan gezien worden als een verzameling van godsdienstige performatieven: door het te zeggen, doen we het ook – niet slechts in relatie tot elkaar, maar in relatie tot God. Door te bidden treedt de gemeente op een directe manier in relatie tot God. Wanneer een voorganger in een gebed de vorm ‘wij x U’ gebruikt, dan wordt daarmee de activiteit van de gemeente *op dat moment* uitgedrukt. Het is momentaan, in die zin dat het gebed slaat op wat nu aan het gebeuren is in de liturgie. Een mooi voorbeeld hiervan is de expressief ‘wij begroeten U in ons gebed’. Hiermee wordt de handeling benoemd die op datzelfde moment, middels de taal, plaatsvindt. Die gezamenlijke performativiteit is geen wens die in de toekomst ligt, ook geen belofte waar de gemeente zich aan verbindt, maar in het uiten wordt daadwerkelijk een gevoel opgeroepen en ingebracht in de relatie tot God: ‘wij begroeten U’.

Een aparte categorie die in dit verband genoemd moet worden, vormen uitdrukkingen met daarin het woord ‘bidden’: ‘wij bidden U’. Bidden is dan een verzamelwoord voor petitie die tot God gericht zijn. De uitdrukking ‘wij bidden U (voor y) dat z’ kan als de basisvorm van het vraaggebed (*petitionary prayer*) gezien worden. Dat komt in gebeden in een korte en in een lange vorm voor. De korte vorm, ‘wij bidden U dat z’, bestaat uit het noemen van een direct verzoek. Bijvoorbeeld een predikant die in het gebed zegt: ‘wij bidden U dat er gerechtigheid zal komen’. De langere vorm is typisch voor het intercessiegebed: ‘wij bidden U voor dhr. B. dat hij kracht krijgt zijn ziekte te dragen’.¹⁸ Een paar voorbeelden zoals we die aantreffen in concrete gebeden:

18 Wanneer de langere vorm ‘wij bidden U voor y dat z’ wordt afgekort tot ‘wij bidden U voor y’, dan spreken we over een gebedsintentie: ‘wij bidden U voor dhr. B.’ De verwachte uitkomst van het gebed wordt dan niet benoemd.

- Wij bidden U dat
- (1) we U mogen kennen
 - (2) we op deze dag aan uw voeten mogen zitten
 - (3) we leren barmhartig te zijn
 - (4) we een leven zullen leiden,
waarin uw heil zich ontplooit over deze aarde
 - (5) [voor de kabinetsformatie]
dat duidelijk wordt dat ons volk geleid wordt
met wijsheid en barmhartigheid.

Hoewel de basisvorm hetzelfde is, laten deze voorbeelden zien dat het gebed zich voltrekt in een netwerk van relaties. De eerste relatie die 'wij bidden U' veronderstelt, is die tussen de gemeente en God. Die relatie wordt niet slechts verondersteld, maar in het gebed geactiveerd. Er wordt een verwachting uitgesproken, een verzoek gedaan. Een veelheid van attitudes komt daarin mee: afhankelijkheid, verwachting, vertrouwen. Merold Westphal spreekt over de 'posture of decentered self', waarmee ze wil zeggen dat in het bidden de preoccupatie met onszelf begint af te brokkelen.¹⁹ Wie bidt tot God richt zich op zijn belofte en zijn gebod die ons laten zien dat wij niet de oorsprong of de betekenis van het leven zijn en dat onze gevoelens en verlangens niet de hoogste norm van het leven zijn. Het 'wij bidden U' maakt, voortdenkend op Westphal, de gemeente tot een 'decentered society'. Haar centrum ligt buiten haarzelf.

Vanuit de relatie tot God waaert het vervolgens uit naar drie richtingen. Het eerste – vgl. (1) en (2) – is dat de gemeente bidt om bewaring en verdieping van de relatie met God. De relatie is zelf inhoud van de bede. Vervolgens treedt de gemeente ook in relatie tot anderen: leden van de gemeente, of processen die zich afspelen in de wereld. (5) is een typisch voorbeeld van intercessie of voorbede. Een proces (de kabinetsformatie) is onderdeel van de relaties waarin de gemeente zichzelf verstaat (ons volk). In de voorbede verstaat de biddende gemeente zichzelf als deel van de wereld buiten de kerkdienst. Ten derde is er het gebed om transformatie: wij bidden 'dat wij gerechtigheid leren' of 'dat wij Uw beeld gelijk worden'. Meer dan een beroep te doen op de werking van de Heilige Geest, legt de gemeente tegelijk een gelofte af. Zo laten (3) en (4) zien dat verhoring van het gebed ook de zelf-geïnvolveerdheid van de gemeente betreft. Wie bidt om heilzaam leven voor anderen, zoals in (4), spreekt ook uit beschikbaar te zijn voor een dergelijk leven. Dit gebed om

19 Merold Westphal, 'Prayer as the Posture of the Decentered Self', in: Bruce Ellis Benson, Norman Wirzba, *The Phenomenology of Prayer*, Fordham University Press 2005, 15 (13-31).

transformatie van de christelijke gemeente laat ook zien dat bidden niet zonder meer te vatten valt in het klassieke godsdienstfilosofische dilemma of het gebed ‘mensen verandert’ of ‘God verandert’. Of God veranderingen teweeg wil brengen, is onderdeel van het vraaggebed; maar wij spreken tegelijk uit zelf deel van die veranderingen te willen zijn. Bidden is dan ook een commitment uitspreken aan datgene waarvoor men bidt.²⁰

Op een boeiende manier komt het voorgaande bij elkaar in één van de gebeden voor de preek, waar de predikant zijn gebed als volgt begint:

Here, onze God,
wij danken U dat we U mogen kennen
als de God die barmhartig is.

Dit beroep op Gods barmhartigheid roept haast als vanzelf het vraaggebed op, een combinatie van voorbede en een gebed om transformatie:

Here we bidden om uw barmhartigheid
voor allen die in nood zijn, die honger hebben ...
We bidden Here dat we leren barmhartig te zijn
zoals U barmhartig bent.

Het loopt niet slechts uit op het gebed om de transformatie van de gemeente ‘zelf barmhartig te zijn’, maar opnieuw komt de predikant terug op het ‘kennen van God’. Hij gaat dan verder en zegt:

We bidden dat wij zelf U mogen leren kennen
als Heiland, als Here van ons leven.
Maar dat we ook een leven zullen gaan leiden ...
waarin ook anderen worden gezegend, gevoed en geholpen.

In dit gebed komen de verschillende vormen die hierboven de revue passeerden op een geïntegreerde manier bij elkaar. De gemeente van Christus verheugt zich in het privilege dat zij God mag kennen, maar zij laat zich daar niet op voorstaan in het besef dat het kennen van Christus een geschenk blijft.

20 In de taalhandelingstheorie van Alston wordt dit de ‘commisive’ genoemd, een taalhandeling waarbij de spreker zich committeert aan een bepaalde wijze van handelen: William P. Alston, *Illocutionary Acts and Sentence Meaning*, Ithaca/Londen 2000, 85-97. Vgl. ook J.L. Austin, *How to Do Things with Words*, Cambridge 1975, 148-160.

De expressie 'wij bidden U dat y' blijft de basisvorm van het gebed die door de gemeente in de liturgie beoefend wordt. Van der Velden noemt het bidden van de gemeente voor de Reformatie het eigenlijke gebed. Het bidden van de gemeente leidt tot het persoonlijke gebed.²¹ Ook in de rooms-katholieke gebedsliteratuur komen we deze gedachtengang tegen. Zelfs in het contemplatieve gebed, waarover Hans Urs von Balthasar schrijft dat de gelovige nergens méér een individu is dan in de beschouwing, gaat het gebed van de kerk vooraf aan dat van de individuele gelovige.²² Nu is deze theologische lijn overigens niet vanzelfsprekend in een sterk godsdienstig gedifferentieerde samenleving waarin het gebed vooral individueel vorm krijgt. De institutionele vormgeving in de kerk is niet bij voorbaat de bron waar het persoonlijk gebed uit voortkomt. Toch moet ook de vormende en conserverende werking van het kerkelijk bidden in de meest basale vorm van het 'wij bidden U dat ...' niet onderschat worden. Waar niet meer of steeds minder gebeden wordt, blijft het basale en institutionele van het gebed in de kerkdienst onverminderd van belang. Misschien is de behoefte daaraan in een seculiere tijd nog wel groter dan voorheen.

Wij zijn hier: de gemeente tussen liturgie en alledag

Het gebed voor de preek begint nogal eens met een *plaatsbepaling van de gemeente*. De voorganger bidt bijvoorbeeld 'nu wij hier samengekomen zijn op deze plaats, op de eerste dag van de week, de dag van de opstanding' of 'wij danken u voor deze dag van Pinksteren'. De voorganger plaatst daarmee de gemeente in de tijd. Die tijd is kerkelijke tijd (Pinksteren, dag van de opstanding), maar is net zo goed verbonden met de gewone kalender:

Wij danken U, omdat wij hier vanmorgen,
midden in de zomertijd en in de vakantietijd
bij elkaar mogen zijn.

Door het benoemen van 'in de zomertijd' en 'in de vakantietijd' legt de voorganger een verband tussen de samenkomst van de gemeente 'hier' en het leven zoals zich dat buiten de kerkdienst voltrekt. Het is een periode van gaan en komen, wellicht is de gemeente kleiner dan normaal of zijn er gasten aanwezig. Deze overwegingen worden ingegeven door het oproepen van

21 M.J.G. van der Velden, 'Biddende gemeente. Gebeden in de liturgie', in: M.J.G. van der Velden e.a., *Als wij samenkomen. Liturgie in de gereformeerde traditie*, Zoetermeer 2000, 103.

22 Hans Urs von Balthasar, *Prayer*, San Francisco 1986, 83-97.

‘zomer’ en ‘vakantie’, elementen in het gebed die het alledaagse benoemen. In deze uiting van dank plaatst de voorganger de gemeente tussen liturgie (‘hier’) en alledag (‘midden in de ... tijd’).

Hierboven kwam al het begrip ‘decentered self’ van Merold Westphal ter sprake. Zij verbindt de houding van de bidder met het ‘hier ben ik’ van Samuël (1 Sam. 3) en Maria (Luk. 1), een acte van zelfpresentatie aan God die al present is.²³ Als de gemeente bidt ‘wij zijn hier’, klinkt daar ook een *gods-dienstige intentionaliteit* in door. In het gebed komt dat bijvoorbeeld als volgt tot uiting:

U brengt ons hier vanmorgen bij elkaar
om U te vinden
om iets te vinden van die verborgen omgang met U.

Voorgangers benoemen in de gebeden, met name in het gebed voor de preek, het zinsverband waarbinnen de gemeente deelneemt aan de kerkdienst. De samenkomst van de gemeente heeft een eigen doelstelling. Is dat nodig, om het doel van liturgie te expliciteren? Alsof de gemeente niet weet waarom ze samenkomt. Is het in het verband van een gebed nodig het doel van de samenkomst te duiden voor God? Het bidden kan in het protestantisme weleens het karakter hebben van een ‘vergaderopening’ (G. van der Leeuw), waarbij we voor God uitspreken wat het doel is van onze bijeenkomst. Nu is dat enigszins pejoratief getypeerd. Twee andere betekenisgevingen dienen zich aan. Allereerst kan het benoemen van het doel van het samenkomen een catechetische functie hebben. Wie voorgaat in de gebeden, heeft ook een educatieve, vormende rol. Daarnaast dient het ook een specifiek godsdienstige functie: in het gebed wordt de biddende gemeente *intentioneel* betrokken op wat er in de liturgie plaatsvindt. Zij laat zich betrekken bij wat de kerk in haar liturgie aan het doen is, zoals het volgende gebedsfragment laat zien:

En zo zijn wij hier, niet alleen om maar achterom te kijken,
want in ons verleden liggen onze zonde en schuld.
Wij zijn hier ook niet om alleen maar naar voren te zien,
want wij hebben niet de garantie, dat het morgen wel weer beter zal gaan.
Maar wij zijn hier in de kerk om naar boven te zien,
omdat U alleen ons vrij en onbekommerd kunt doen leven.

23 Westphal, ‘Prayer as the Posture of the Decentered Self’, 21.

Opnieuw valt op hoe in het gebed de gemeente geplaatst wordt tussen liturgie en alledag. Naast de twee temporele aspecten van verleden en toekomst, als dimensies van het alledaagse leven, plaatst de voorganger een derde dimensie: 'naar boven zien'. Dat wij 'hier' zijn, geeft een godsdienstige gerichtheid. Niet om in de liturgie uit het gewone leven te stappen, maar juist om door die 'naar-boven-gerichte' intentie het leven opnieuw te omarmen. Zo benoemt de voorganger het ook: 'U doet ons vrij en onbekommerd leven'. Hiermee wordt niet slechts de vergadering geopend en hier gebeurt meer dan dat er catechetische informatie wordt meegedeeld. Het bidden vormt de intentie van de bidder, en zo komt de biddende gemeente te staan in de ruimte van liturgie en het gewone leven.

In deze opening tussen liturgie en alledag bevindt de gemeente zich bepaald niet in een neutrale ruimte. In het 'hier' van de kerkdienst, vindt een gevecht plaats. Het gaat om vergeving van zonden, reiniging van schuld, en bevrijding van de machten. Inzet van deze strijd is de ontvankelijkheid van de gemeente om het Woord te horen en van daaruit het christelijke leven vorm te geven.²⁴ Hier komen we bij de kern van het gebed om de Heilige Geest (de *epiclese*).

Here God, wij bidden U,
 reinig onze gedachten,
 schenk ons een standvastige geest,
 en leid ons door Uw Woord

[...]

Here, wij bidden U,
 leid ons niet verzoeking, maar verlos ons van de boze
 en de greep die hij heeft op deze wereld,
 op levens van mensen,
 ook op ons, of op terreinen van ons leven
 waar we ons laten bedriegen door de vorst van de duisternis.
 En vul onze gedachten met goede gedachten over U.

In dit voorbeeld doet het discours haast exorcistisch aan: de duivel moet worden weggestuurd en onschadelijk gemaakt. Het illustreert de mate waarin de gemeente het nodig heeft om bevrijd van de machten, door God zelf geholpen te worden om het Woord te horen. Wij bidden in een bezeten wereld en het gebed van de gemeente is een daad van verzet 'tegen het donker wroeten

24 Vgl. Pleizier, *Religious Involvement in Hearing Sermons*, 157-184.

der demonen'.²⁵ Ontvankelijkheid voor het heil groeit niet in het mensenhart, maar is een gave van de Heilige Geest. A. van de Beek noemt het gebed om de Geest in de eredienst 'het essentiële moment voor een kerk in crisis'. Het gebed om de verlichting met de Heilige Geest bij de bediening van het Woord is 'het krachtigste protest tegen de verlichting van de mondige mens: we kunnen zelfs geen tekst uitleggen, zo mondig zijn we'.²⁶

Als het gaat om de epiclese en het gebed om de verlichting met de Heilige Geest, dan komen we bij een ander aspect, namelijk de aard van Gods tegenwoordigheid in de kerkdienst en wat dat betekent voor het bidden.

De paradoxaal tegenwoordigheid van God in de liturgie

De presentie van God wordt in de belofte *verondersteld*, maar die presentie spreekt niet vanzelf. De tegenwoordigheid van God heeft daarmee ook een zeker paradoxaal karakter. Enerzijds mag de bijeengekomen gemeente uitgaan van Gods aanwezigheid in haar midden. Dat speelt in de kerkdienst op twee niveaus: op het niveau van de samengekomen gemeente en op het niveau van de liturgie. In het discours van de liturgie volgt het gebed dat voor de Schriftlezing(en) wordt uitgesproken op eerdere uitingen in de liturgie waarin de aanwezigheid van God wordt beleden en toegezegd. Votum en groet zijn de vaste teksten, het script, waarmee de kerkdienst aanvangt. In hoeverre deze teksten een sacramenteel karakter dragen of een gebed zijn, vraagt om verdere liturgische doordenking.²⁷ Van belang is hier om vast te stellen dat reeds vanaf het begin van de kerkdienst de aanwezigheid van God in het geding is. Niet pas vanaf het eerste uitgesproken vaste of vrije gebed. In één van de gebeden wordt de presentie van God dan ook verbonden met het begin van de dienst:

Wij danken U,
omdat het niet een lege klank is,
als we aan het begin van de dienst het samen zeggen:
'Onze hulp is van de Here'.

Ook op het niveau van de samengekomen gemeente speelt de vraag hoe we in de kerkdienst de aanwezigheid van God moeten verstaan. Is de samengekomen gemeente reeds 'gemeente van Christus' of is zij dat krachtens het 'samen-

25 K.H. Miskotte, *De weg van het gebed*, 's-Gravenhage 1982, 115-117.

26 A. van de Beek, *Lichaam en Geest van Christus. De theologie van de kerk en de Heilige Geest*, Zoetermeer 2012, 490-491.

27 Vgl. Immink, *Het Heilige gebeurt*, 34-46.

komen? Dat laatste is misschien te veel vanuit de liturgie gedacht en te actualistisch van aard. De inwoning van de Heilige Geest is niet van zodanig vluchtige aard, dat het zagezegd elke zondag opnieuw Pinksteren moet worden, alsof de Geest nog niet zou zijn uitgestort. De samengekomen gemeente blijft ook in haar 'naar huis gaan' gemeente van Christus.²⁸ De aanwezigheid van de Heilige Geest in de bijeengekomen gemeente, is gegeven met het wezen van de gemeente: waar de gemeente samenkomt, daar is Christus door zijn Heilige Geest tegenwoordig. Toch is dat voor de gemeente geen evidente zaak. Gods presentie is niet een noodzakelijk gegeven. De eigen subjectiviteit van Christus, die de gemeente samenroept en in haar woont als zijn lichaam, blijft regulatief voor het zelfverstaan van de samengekomen gemeente. Zij kan zich er niet op beroemen dat nu zij er is, Christus er *dús* ook is. In het gebed wordt dit verwoord. Een mooi voorbeeld hiervan treffen we aan in het volgende gebedsfragment:

... als we tot U spreken in het gebed,
laat het tegelijk, Here, zijn in een diep besef dat U hier bent
niet alleen hoog in de hemel, maar ook hier in ons midden.

[...]

En wij bidden, kom zo met uw Heilige Geest in ons midden,
ja, in onze harten, dat wij dat licht ontvangen,
dat het de duisternis zal verdrijven...

Hier wordt duidelijk dat de voorganger de paradox tussen Gods *veronderstelde* aanwezigheid (U bent hier) en zijn *niet-vanzelfsprekende* aanwezigheid (kom ... in ons midden) niet zomaar oplost naar één van beide kanten. Het blijft naast elkaar staan. De transcendentie van God wordt niet uitgespeeld tegen zijn nabijheid, noch wordt zijn presentie in de liturgie ongekwalificeerd ter sprake gebracht. Waar dat mee te maken heeft? Misschien dat we hier over een *antropologisch voorbehoud* kunnen spreken. De bijeengekomen gemeente is een verzameling mensen die niet als vanzelf open staat voor de werking van Gods Geest. Ondanks de toegezegde en beleden realiteit van de inwonende Geest, is de mens zelf niet zonder meer ontvankelijk voor wat de Geest in het leven van deze mens aan de orde wil stellen. Dit wordt in gebeden op verschillende manieren verwoord. Voorgangers gebruiken uitdrukkingen als:

28 Nicholas Wolterstorff spreekt over 'gathering' en 'dispersing' van de gemeente in zijn opstel 'Trumpets, Ashes, and Tears', in: *Hearing the Call. Liturgy, Justice, Church and World*, Grand Rapids 2011, 19.

‘Wil ons door Uw Heilige Geest stil zetten, dat we onszelf in de spiegel durven zien’ en ‘Dat U ons richt op Uzelf’. Er klinkt een besef in door dat het deelnemen aan de kerkdienst door de gemeente geen autonoom gegeven is, maar afhankelijk is van de werkzame aanwezigheid van God Zelf. Ook van dit antropologische voorbehoud geldt dat het paradoxaal van aard is. Er is een wederkerigheid, waarin de Heilige Geest opnieuw tot inwoning wordt aangeroepen, maar dit gaat niet buiten de menselijke subjectiviteit om. Enkele zinnen uit het vorige gebed waarin dit wederkerige goed tot uiting komt:

Here, geef uw Heilige Geest in ons hart,
 dat onze ogen op U gericht zullen zijn
 dat we niet zoeken de dingen van deze aarde
 maar de dingen die boven zijn,
 waar U bent Here Jezus...

[...]

Here, verenig onze harte tot de vreze van Uw Naam,
 dat U de eer ontvangt van heel deze dienst,
 en dat we ook op deze dag uw Geest in ons werken laten.

Opnieuw in dit gebed een uitdrukking die raakt aan het antropologische voorbehoud (‘geef uw Heilige Geest in ons hart’), maar die wordt gevolgd door een beroep op de menselijke vrijheid (‘dat we ook deze dag uw Geest in ons werken laten’). Het gebed om de Heilige Geest, als de actieve, werkzame presentie van God in de kerkdienst, is geen gebed waarin voorbij wordt gezien aan de vrijheid van de mens. Juist in het gebed om de Heilige Geest wordt ‘duidelijk dat de gemeente haar samenzijn uitvoert in *ontvankelijkheid*. De gemeente verricht de *performance* als menselijke daad, maar in het besef dat de genade en liefde uiteindelijk van God Zelf komen.’²⁹

In traditie ingebedde subjectiviteit: heilsopenbaring en het menselijk hart

Hierboven kwam al aan de orde hoe er in de gebeden een beroep wordt gedaan op de kennis die de gemeente al heeft opgedaan over wie God is, terwijl dit vaak gevolgd wordt door de bede ‘leer ons U kennen’. De gemeente is niet vreemd aan de heilsopenbaring van de drie-ene God.

29 Immink, *Het Heilige gebeurt*, 83-84.

We mogen U kennen als de God die barmhartig is,
als de God van alle genade,
groot van goedertierenheid,
traag tot toorn.

De heilsopenbaring speelt in de gebeden een belangrijke rol. Aan de ene kant zijn er toespelingen op liederen, allusies op bijbelteksten en impliciete verwijzingen naar teksten uit de traditie. Dit is een laag in het discours waarin de heilsopenbaring op een latente manier aanwezig is of verondersteld wordt. Er wordt geput uit een reservoir aan aanwezige beelden, verwijzingen, symbolen en begrippen. Een paar voorbeelden uit verschillende gebeden:

- (1) Wij aanbidden U, U die de *Schepper bent van hemel en aarde*.
- (2) ... om iets te vinden van die *verborgen omgang* met U –
dat is een groot woord – dat zongen we net ...
- (3) Geef dat we niet *zoeken de dingen van deze aarde*,
maar de dingen die boven zijn, waar U bent, Here Jezus.
- (4) Here Jezus, U bent als Zoon, de *weg gegaan van het zaad*,
de weg van de graankorrel,
en zoals diep in het verborgene van de aarde het zaad ontkiemt,
geen mens weet hoe,
zo bent U de weg gegaan van het kruis en van de opstanding.

Het aanspreken van God als Schepper, het citaat van Kol. 3:1 en de verwijzing naar de berijming van Psalm 25 zijn voorbeelden van 'religieus kapitaal'.³⁰ In het gebed wordt daarop teruggegrepen. In (1) en (4) wordt het kerkelijk belijden aangaande God en Christus als een nadere bepaling toegevoegd. Wij bidden niet zomaar tot 'U', maar tot 'U die de Schepper bent'. Jezus is 'als Zoon de weg gegaan van het zaad'. Christus wordt aangesproken als de Gekruisigde en Opgestane. In zekere zin is dit redundant. De bepalingen kunnen weggelaten worden. Tegelijkertijd roepen 'Schepper' en 'Zoon die de weg ging van het zaad' geloofsvoorstellingen op vanuit de openbaring in de Schrift en de christelijke traditie. Nog sterker is dat in (2) en (3), waar de verwijzingen niet zomaar kunnen worden weggelaten, maar ze de inhoud van het gebed sterk bepalen. Dat de oude woorden van het geloof niet zomaar voor iedereen toegankelijk zijn en niet bij iedereen dezelfde associaties oproepen, realiseert de voorganger in (2) zich als hij erbij zegt dat het wel een 'groot woord' is.

30 Immink, *Het Heilige gebeurt*, 185-186.

Daarmee komt een ander element in beeld dat nauw verbonden is met het vrije gebed. De subjectiviteit van de predikant (en die van de gemeente) staat niet los van het gemeenschappelijk belijden, maar is daarin ingebed. Een fragmentje uit hetzelfde gebed als (4) verheldert:

Wij bidden U ook om oogst.
 Maar eigenlijk hoeven we daar niet om te bidden, Here God,
 want die garandeert U zelf.
 Die belooft U. U belooft oogst en vrucht.
 U belooft uw koninkrijk, U belooft een groot feest en grote vreugde.
 Daar trekken we ons aan op vandaag, Here God.

Het spontane is in dit gebed voelbaar waar de voorganger het woord 'eigenlijk' gebruikt. Het kan zijn voorbereid, maar het kan evengoed zo zijn dat hij zich tijdens het bidden realiseert dat het gebed om de oogst ingekaderd is in de belofte. Het lijkt alsof hij in zijn verlangen naar oogst zich laat corrigeren door het geloof in de betrouwbaarheid en de belofte van God. De beelden die hij dan gebruikt 'feest' en 'koninkrijk' plaatsen het verlangen naar oogst in het verband van de eschatologische overvloed. De subjectiviteit van de biddende gemeente wordt opnieuw zichtbaar in de laatste regel: 'wij trekken ons daar vandaag aan op'. Het vandaag is het 'nog niet'. Het blijft wachten op het grote feest en de grote vreugde. De gemeente houdt zich aan die belofte vast. Wat hier gebeurt, horen we vaak terug in gebeden. De persoonlijke gedachten en de gevoelens van het moment, het spontane, staan niet los van de metaforen en begrippen die onderdeel zijn van de heilsopenbaring en de christelijke traditie. Dat laat, ten slotte, ook zien dat de tegenstelling tussen 'vrij gebed' en 'vast gebed' niet zo eenduidig is als in de literatuur over het bidden in de kerkdienst weleens wordt gesteld. Ondanks de vrije formulering in de gebeden en een toon die wat aandoet als een conversatie, is de voorganger samen met de gemeente bezig zich te verhouden tot de werkelijkheid van het heil en de verwoording daarvan door de kerk der eeuwen. Bidden, zo stelt James Smith, helpt ons om de taal van het Koninkrijk te leren. Het 'maakt ons tot mensen die altijd meer zien dan wat zich voordoet aan het oog'.³¹

31 James K.A. Smith, *Desiring the Kingdom. Worship, Worldview, and Cultural Formation*, Grand Rapids 2009, 193.